

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

Pająk w folklorze rosyjskim

Acta Polono-Ruthenica 12, 31-37

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska
Bydgoszcz

Pająk w folklorze rosyjskim*

W wierzeniach tradycyjnych pająk (*мизгирь, паук*) kojarzony był z istotą łączącą w sobie właściwości kreacyjne, tzn. cechy prządki (wysnuwa nić z własnego ciała) i tkacza (wyplata sieć), oraz destrukcyjne (zabójca much). Jego wizerunek pojawiał się w folklorze rosyjskim raczej rzadko. W zbiorze bajek Aleksandra Afanasjewa zamieszczono tylko dwa takie utwory, przy czym za pierwowzór obu tekstów uznano żartobliwe pieśni¹. Dokładna interpretacja folklorystycznego wizerunku pająka wymaga odwołania się do innych przekazów twórczości ludowej związanych z tą postacią lub jej atrybutami.

Ludowe poglądy na temat pająka, jak twierdzi Aleksander Gura w monografii dotyczącej symboliki zwierząt w tradycji słowiańskiej², nie są jednorodne i łączą sprzeczne sądy. Teksty folklorystyczne o wtórnej chrześcijańskiej etiologii ukazywały pająka jako postać pozytywną, najczęściej obrońcę Świętej Rodziny, ukrywającego za swoją pajęczyną uciekinierów w drodze do Egiptu. Ale jednocześnie podobne teksty ludowe, również o genezie chrześcijańskiej, przedstawiały negatywny obraz pająka jako trikstera, który kłamliwie donosił Bogu, jakoby ludzie nie szanowali chleba³ albo występował przeciwko Matce Boskiej, oplatając ją pajęczyną i chwając się, że przędzie cienie niż Bogurodzica. Opowieści takie były zapewne próbą znalezienia chrześcijańskich uzasadnień dla tradycyjnych nakazów bądź zakazów zabijania pajaków⁴. Jednym z takich nakazów było

* Niniejszy tekst stanowi fragment rozprawy doktorskiej na temat mitologemu nici w tradycyjnym folklorze rosyjskim, której obrona odbyła się w roku 2007 na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

¹ Tezę o takiej genezie przedstawiono w uwagach do tekstów bajek rosyjskich zebranych przez A. Afanasjewa: *Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трех томах*, podgot. Л.Г. Багар и Н.В. Новиков, т. I, Москва 1985, s. 458 (dalej skrót: Af.) Według katalogu bajek rosyjskich, opartego na systemie A. Aarnego, bajki o pająku pojawiają się tylko w zbiorze A. Afanasjewa. Zob. Н.И. Андреев, *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*, Ленинград 1929, nr 283.

² А.В. Гуря, *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва 1997, s. 504–509. Por. także: P. Kowalski, *Leksykon: znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa–Wrocław 1998, s. 412–414.

³ J.S. Wasilewski, *Tabu a paradygmaty etnologii*, Warszawa 1989, s. 190.

⁴ А.В. Гуря, op. cit., s. 504.

tepienie pajaków m.in. z powodu jadowitości wyrażającej się poprzez polowanie na muchy. Zabijając pajaka, tkającego przeciwnika Boga, można było – wedle ludowego przysłowia – zyskać odpuszczenie 40 grzechów: „Мизгиря убьешь – сорок грехов избудешь”⁵. Ale w niektórych rejonach Słowiańszczyzny, na przykład na Polesiu, zakazywano zabijania pajaków, motywując to ich demiurgiczną funkcją⁶. I właśnie taka pozytywna przedchrześcijańska ocena przeważała w folklorze rosyjskim.

Popularną słowiańską ozdobą bożonarodzeniową były słomiane pająki podwieszane pod sufitem jako symbol Demiurga-Tkacza. Ozdoby te nazywano m.in. „światem”, co wskazywać mogło na kojarzenie pajęczyny ze strukturą kosmicznej tkaniny, a koncentrycznego układu pajęczych nici z centryczną budową Kosmosu. Szczęście zapewniać miały też pająki zawieszane pod sufitem w czasie wesela, pojmowanego w kulturze tradycyjnej jako początek nowego życia. Wykonywano je z nici ozdobionych kolorowymi słomkami i papierkami, przytwierdzano w centralnym punkcie sufitu, a w kierunku kątów przeciągano nici⁷. W ten sposób tworzono symboliczny nieboskłon nad nowo powstającym mikrokosmosem – rodziną. Nieprzypadkowo w rosyjskich zagadkach ludowych, wykorzystujących system tzw. słów podstawionych⁸, zamiennikiem pajaka (poszukiwanej odpowiedzi), zastępującym bezpośrednio nazwanie zaszyfrowanej informacji, był tkacz pracujący bez warsztatu i rąk: „А кто ткёт без станка и рук?”⁹. Metaforycznym obrazem sieci pajęczej było w zagadkach sito uszyte również bez pomocy rąk i zawieszzone pod sufitem: „На потолке, В уголке, Висит сито, Не руками шито” (Zag. nr 1773). W tym enigmatycznym opisie podkreślony został związek pajaka i jego sieci z najwyższą w sensie topograficznym częścią pomieszczenia – sufitem, choć pajęcze sieci znaleźć można w każdym zakątku chaty, również nad podłogą. W innej zagadce o pajaku, zbudowanej na metaforze wykorzystującej obraz zamiatającego starca, zaakcentowano związek poszukiwanej odpowiedzi z *горницей*: „Старик метет по горнице, Метлы стоят по окoliце” (Zag. nr 1772). *Горница* to pomieszczenie, które ze względu na właściwości zabudowy gospodarstw rosyjskich¹⁰ interpretować można jako miejsce

⁵ В. Даль, *Пословицы русского народа*, Москва 1957, s. 948 (dalej skrót: Posł.).

⁶ А.В. Гура, op. cit., s. 505.

⁷ Е.Н. Елеонская, *Сказка, заговор и колдовство в России*, Москва 1994, s. 201.

⁸ Określenie wprowadzone przez W. Anikina, patrz: В.П. Аникин, Ю.Г. Круглов, *Русское народное поэтическое творчество*, Ленинград 1983, s. 105.

⁹ *Загадки русского народа. Сборник загадок, притч, и задач*, сост. Д.Н. Садовников, Москва 1995, nr 1770 (dalej skrót: Zag.).

¹⁰ *Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия*, собр. М. Забылиным, Москва 1880, Репринтное воспроизведение: Симферополь 1992, s. 455.

najwyższe w sensie topograficznym, tzn. na piętrze, lub też najwyższe w sensie semantycznym, tzn. czysta, odświętna część izby, sakralne centrum domu, w którym dokonywały się najważniejsze wydarzenia rodzinne¹¹. Pająk w świadomości ludowej wiązany był więc ze strefą *sacrum* ze względu na kosmogoniczną specyfikę czynności tkania/przędzenia oraz lokalizację w najwyższej części domu – kopii świata¹². Zapewne z takich wyobrażeń zrodził się obyczaj przenoszenia do nowej chaty starej pajęczyny – symbolu mikrokosmosu, za jaki uważano rodzinę¹³. Nić, umożliwiającą pajakowi przemieszczanie się we wszystkich kierunkach, nadawała się także do pełnienia roli łącznika między strefami świata. W kołysankach na przykład po nitce/pajęczynie/sznurze schodziły do usypianego dziecka z zaświatów sen i drzemka:

**Баю-баюшки-баю,
Спи, как у бога в раю!**
Сон идет по лавоцке,
Дрема по луцкам,
По веревочкам.
Ты иди-кося, дрема,
Прямо Ване на глаза;

**Сон шел по нитке,
Дрема по паутинке,
Нитка урвалась,
Паутинка прорвалась.**
Сон да дрема
Пали Ване на глаза
Спи, Ваня, покрепче,
Покрепче спи,
Других не буди.¹⁴

W anegdotach ludowych sznur z pajęczyny był środkiem przemieszczania się z nieba na ziemię. Na przykład zaradny chłop, któremu udało się dojść do nieba dzięki gigantycznym pędom grochu, wykorzystał jako drogę powrotną sznur wypleciony z pajęczyny unoszącej się w powietrzu w okresie tzw. babiego lata:

Начал собирать паутину, что летает летом по воздуху; собрал паутину и свил веревочку; зацепил эту веревочку за край неба и стал спускаться (Af. nr 420).

¹¹ Л.Г. Невская, *Семантика дома и смежных представлений в погребальном фольклоре*, [w:] *Балто-славянские исследования 1981*, Москва 1982, s. 115.

¹² Znaczący jest także fakt, iż – jak podaje A. Gura – jedwabnika snującego nici, podobnie jak pająka, lud wyróżniał spośród innych robaków, uznając go za stworzenie czyste: A.B. Гура, op. cit., s. 347. We współczesnym folklorze polskim zachowały się wierzenia wskazujące na utożsamianie nici pajęczych i włókien lnu – w czasie wielkiego postu nie obmiatano pajęczyn, wierząc, że im są one dłuższe, tym wyższy urodzi się len. Szerzej patrz: S. Niebrzegowska, *Przestrach od przestרחу. Rośliny w ludowych przekazach ustnych*, Lublin 2000, s. 234.

¹³ Н.А. Криничная, *Нить жизни. Реминисценции образов божеств судьбы в мифологии и фольклоре, обрядах и верованиях*, Петрозаводск 1995, s. 26.

¹⁴ *Потешки. Считалки. Небылицы*, сост., вступ. статья и коммент. А.Н. Мартынова, Москва 1989, nr 18 i 20.

Przedstawione ludowe skojarzenia pozwalają określić genezę wizerunku pająka zachowanego w bajkach ludowych. Jeden z wariantów bajki *Pająk* ze zbioru Aleksandra Afanasjewa oparty został na motywie zwycięstwa pająka nad muchami i komarami. Pająk-tkacz pojawił się w chwili kryzysu, by podstępnie zwalczyć męczące ludzi owady:

В стары годы, в старопрежние, в красну вёсну, в теплые лета сделалась такая соморота, в мире тягота: стали проявляться комары да мошки, людей кусать, горячую кровь пропускать. Проявился мизгирь, удалой добрый молодец, стал ножками трясти да мерёжки плести, ставить на пути, на дорожки, куда летают комары да мошки (Af. t. I, nr 85).

Realistyczny obraz łowcy much posiadał w folklorze głębokie mitologiczne korzenie. Muchy i komary uznawano za stworzenia nieczyste, nękające ludzi i zwierzęta. Wszystkie owady, poza pszczołą i bożą krówką, postrzegane były jako istoty chtoniczne, a ich pochodzenie wiązano z przeciwnikiem Gromowładcy¹⁵. Na żądanie pająka jedna z bajkowych much zmusiła owady do ucieczki, wykorzystując formuły zaklęć-zamawiań odsyłających choroby poza ludzką ekumenę – pod zgniłe pnie czy kłody osiki¹⁶:

„Ой еси вы, комары и мошки! Убирайтесь под осиново корище: проявился мизгирь, стал ножками трясти, мерёжки плести, ставить на пути, на дорожки, куды летают комары да мошки; всех изловит!” Они полетели, забились под осиново корище, лежат яко мертвы (Af. nr 85);

Подите вы в темные леса, на гнилые колоды, и до сего раба Божьего (имя) вам дела нет¹⁷;

[...] в дремучие болота, в пенья, в колодыя, в горьку осину¹⁸.

¹⁵ Б.А. Успенский, *Филологические разыскания в области славянских древностей*, Москва, 1982, s. 86.

W obrazach niektórych owadów związek z siłą nieczystą jest eksponowany w nazwie. Ważka, w przeciwieństwie do bożej krówki (*божья коровка*), określana jest jako wierzchowiec diabła – „koza czorta” lub „koń czorta”, jej rosyjskie określenie *стрекоза* łączone jest ze słowami *Стри* (*бог*) i *коза*, ang. *dragon-fly* oznacza dosłownie ‘muchy smoka’. *Мифы народов мира. Энциклопедия*, глав. ред. С.А. Токарев, т. I, Москва 1987.

¹⁶ Por. uwagi W. Korszunkowa o wpływie tekstów zamawiań na dziecięce rymowanki: В.А. Коршунков, *Мифоритуальные основы восточнославянского детского фольклора: Заговорная формула в потешке „Сорока”*, [online] <www.ruthenia.ru/folklore/korshunkov1.htm>.

¹⁷ *Великорусские заклинания*, сост. Т. Горювая, Москва 1998, s. 92.

¹⁸ Сут. за: Т.Н. Свешникова, *О некоторых типах заговорных формул*, [w:] *Малые формы фольклора. Сборник памяти Г.Л.Пермякова*, ред. Е.М.Мелетинский и др., Москва 1995, s. 127.

Por. także określenie wiedźmy *подколодная* w bajce *Віаła kacuszka: Погубила вас ведьма старая, Ведьма старая, змея лютая, Змея лютая, подколодная* (Af. nr 265).

Wpływ zamawiań na tekst bajki nie był przypadkowy. Pająk jako tkacz-wybawca, który wprowadza porządek, występuje tu w roli analogicznej do Demiurga-Tkacza i znachora, wypędzającego choroby na podobieństwo Stwórcy.

Owady z bajki o pająku podzielone zostały na dwie kategorie: przeciwników – wysłanników zaświatów (muchy i komary) i mimowolnych pomocników związanych z ludzkimi siedliskami (karaluch, świerszcz, pluskwa). Bajkowy tkacz zwabił muchy i komary do pułapki za pośrednictwem pomocników. Następnie powiadomione przez pluskwę o zniknięciu niebezpieczeństwa owady wyszły spod osinowych korzeni i wpadły prosto w pajęczynę. Insekty wykorzystane przez pająka do realizacji fortelu tępiono zwykle jako szkodniki, ale w wierzeniach kojarzono je także z dobrobytem i dostatkiem, którego patronem w mitologii wschodniosłowiańskiej był pierwotnie Weles. Dlatego w przepowiedniach ludowych ich pojawienie zapowiadało poprawę sytuacji: „Прусаки и тараканы размножаются – к добру” (Posł. s. 79); „Черные тараканы заводятся – к прибыли” (Posł. s. 78). Na związek owadów, przede wszystkim karaluchów i szczyprawek, z Welesem wskazuje także ich metaforyczny zamiennik – bydło. Odnaleźć go można m.in. w bajkach:

Тут я, добрый молодец, трои сутки пролежал; никто меня не знал, не видал, только знала-видала меня рогатая скотина – таракан да жужелица (Af. nr 425)¹⁹;

w monologach weselnego drużby:

Пожалуй, сватушко и свахонька, к новобрачному князю хлеба кушать; у нас двор-от под окошком, а изба-то у ворот; у нас-то рогатые скотины – таракан да жужелица, а медные-то посуды – крест да пуговица; а хлеба-то у нас про вас три сусека (Af., t. III, s. 405);

oraz w zagadkach, np. o pchle:

Ни сесть на конька, Ни погладить конька (Zag. nr 1752a, por. nr 1752).

Wszy, jako pasożyty nierozzerwalnie związane z ciałem żywego człowieka, uznawano za symbol sił witalnych i bogactwa. W przepowiedniach i porzekadłach rosyjskich utożsamiano je z pieniędzmi i szczęśliwym trafem: „Есть

¹⁹ Por. także tekst: *Северные сказки. Сборник Н.Е. Ончукова: в 2 кн.*, Санкт-Петербург 1908, репринт Санкт-Петербург 1998, ks. 1, s. 134.

вошь, а будет и грош; По две вши на щепоть”²⁰. Te niezmiernie żywotne stworzenia, głównie pchły, karaluchy i szczypawki, łączyła – jak zauważyła Anna Brzozowska-Krajka – symbolika ruchu, odnowy życia²¹. Pająk, wykorzystujący przedstawicieli wrogiej mu kategorii do działań przeciwko sobie nawzajem, przedstawiony został jako pogromca sił chtonicznych posługujący się sprytem i tkackimi umiejętnościami.

Drugi wariant bajki *Pająk*, wzbogacony o motyw pogrzebu owadów, także opiewał zwycięstwo łowcy-tkacza nad owadami nękającymi ludzi:

В нынешние времена проявилась нова ромода: комары, мухи летали, в кринках молоко болтали. Мизгирь на то осердился, на спину ложился; наставил мерёжки на все пути-дорожки. Летит пестрая оса, честная вдова; сверху пала, в сеть попала. Мизгирь подскочил да голову отрубил. Собирались комары да мухи: кто попом, кто скудельником, а кто плакальщиком; отпели кости, положили в трошни, понесли те кости в село Комарово (Af. nr 86).

W tradycji ludowej znany był obyczaj nazywany *похороны насекомых*. Polegał on na symbolicznym tępieniu szkodników przez pogrzebanie w małym pojemniku jednego lub kilku z nich. Jak stwierdził Borys Uspienski, obyczaj ten był pogłosem pogrzebu mitycznego przeciwnika Gromowładcy – Welesa²². W omawianym tekście ofiarą pająka padła osa, owad ze względu na zdolność żądlenia zaliczany do tej samej grupy szkodników co komar.

Motywy pająka w twórczości ludowej pozwalają zinterpretować jego wizerunek jako transformację archetypu mitycznego Demiurga-Tkacza. Tkanie – czynność dystynktywną dla pająka – postrzegano jako akt tworzenia, ustalania struktury Kosmosu. Walkę pająka z insektami przedstawiano w bajkach na wzór działań Demiurga przywracającego prawidłowy porządek w świecie. O związku pająka ze sferą *sacrum* świadczą także ludowe wyobrażenia o pajęczej nici jako drodze z nieba na ziemię.

²⁰ В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва 1956.

²¹ A. Brzozowska-Krajka, *Symbolika dobowego cyklu powszedniego w polskim folklorze tradycyjnym*, Lublin 1994, s. 109. Autorka przytacza jako ilustrację żartobliwe polskie pożegnania wieczorne, w których przywołanie pcheł, karaluchów czy szczypawek miało zapewnić zachowanie sił witalnych w czasie nocy, utożsamianej z czasową śmiercią, np.: „Dobranoc, pchły na noc, a szczypawki do zabawki”; „Dobranoc, wszystkie pchły na noc! A scypawki do zabawki, karaluchy pod poduchy, karakule na przytule”.

²² Б.А. Успенский, op. cit., s. 86

Резюме

Паук в русском фольклоре

Данная статья является попыткой обобщить опыт, полученный автором в процессе исследования изображений паука в русском фольклоре в контексте мифологемы нити. Анализ народного творчества обнаруживает постоянную связь паука со сферой *sacrum*. Паук, обладающий искусством тканья и способностью к передвижению во всех направлениях, выступает в сказках в роли спасителя. В результате его подвигов в мире возвращается порядок. Христианские этиологические легенды нередко изображают паука как трикстера, выступающего против Бога. В целом ряде фольклорных текстов паутина служит путеводной или спасительной нитью, соединяющей небо и землю. Фольклорные представления о пауке восходят к мифологическому образу Демиурга-Ткача.

Summary

A spider in Russian folklore

The article is a synthesis of the research on a spider creation in Russian folklore as far thread mythologem is concerned. As traditional oral folk composition genres analysis proves there are spider relations to a sphere of *sacrum*. The spider, able to weave and move in all directions, is seen in fairy-tales as a saviour. The result of its activities is restoring of order in the world. Christian legends of aethiology show the spider as a trickster acting against God. In many genres of folk literature its web functions as a guide, saviour or liason between earth and heaven. Folk ideas connected with the spider stored in traditional folklore are genetically connected with mythological weaving-cosmogony idea and demiurge-weaver creation.